

М.П. Маслов, канд. іст. наук, проф. (*ХНПУ імені Г.С. Сковороди, Харків*)

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРЮВАННЯ СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ В СРСР

В еволюції сталінського тоталітаризму прийнято виділяти декілька етапів. Перший з них зазвичай охоплює 1923–1934 рр., коли проходив процес становлення сталінізму, формування його основних інститутів і тенденцій. Радянський комуністичний режим можна вважати різновидом так званого лівого тоталітаризму, який традиційно спирався на розподільну планову економіку, намагався знищити ринкові відносини й передбачав досягнення соціальної однорідності та нівелювання соціального різноманіття інтересів. Протягом 1923–1928 рр., коли процес становлення радянської моделі тоталітаризму ще не набрав достатніх обертів, одноосібні селянські господарства продовжували залишатися економічною основою сільського світу, як і раніше були дрібними сільськогосподарськими підприємствами сімейно-трудоного типу. В умовах непу основною метою селянства було задоволення власних потреб без експлуатації або з дуже обмеженою експлуатацією найманої праці. Характерними рисами селянських господарств у цей період були традиційні методи виробництва, примітивність сільськогосподарського реманенту й техніки, переважно ручна праця, недостатня продуктивність, низька товарність, висока частка внутрішнього споживання, а також зростання чисельності дворів у результаті зрівняльного перерозподілу землі та демографічних процесів на селі. Усе більш утягуючись у ринковий простір через товарообмін, селяни ставали дрібнотоварними виробниками.

Усе це привело до того, що вже до 1924 р. в землеробстві СРСР припинилося падіння посівної площі, різко збільшилася врожайність, стабільно розвивалося тваринництво й птахівництво. Незважаючи на традиційну консервативність селян, вони проявляли свою сприйнятливість до нововведень у землеробські технології, корисність яких була очевидною й зрозумілою. Так, у 1920-х роках повсюдно відзначалася зацікавленість селянських господарств у переході до багатопільних сівозмін. Тим сільським громадам, колективним господарствам та окремим селянам, які побажали перейти на правильні багатопільні сівозміни, у першу чергу проводилися землевпорядкувальні роботи, надавався пільговий кредит на придбання насіння, реманенту, вводилися заохочення у вигляді

преміювання або знижки сільгосподатку. Повсюдно в СРСР у період непу виник кооперативний сектор селянського господарства. Його простими і найбільш поширеними формами були споживча й кредитна кооперація, які сприяли встановленню ринкових зв'язків одноосібних селянських господарств, зростанню їхнього товарообігу, регулюванню виробничих стосунків. У результаті об'єднання простих знарядь виробництва поступово з'являлися виробничі кооперативи, а потім і перші форми колгоспів.

У цілому, слід зазначити, що загальний рівень розвитку селянських господарств у роки непу відзначався швидким зростанням товарності виробництва, раціоналізацією, інтенсифікацією й прогресом ринкових відносин. На селі відбувався процес соціально-економічної градації селянства, яке розділилося на бідняків, середняків і куркульство. Радянський тоталітарний режим намагався провести своєрідне вирівнювання селянських дворів за рівнем забезпеченості та прожитковим мінімумом. При цьому вирівнювання проходило за нижнім краєм забезпеченості. Виразненням цього процесу стало чисельне збільшення господарств з високими витратами людської праці, низькою продуктивністю, розвитком старих виробничих елементів і нераціональністю виробництва. Найбільш численну групу повсюдно в країні складали середняцькі селянські господарства. Разом з ними значне місце в економіці села зайняли заможні селяни, які мали стабільний капітал і вели збалансовану господарську діяльність. Саме за рахунок середніх і заможних шарів протягом 1923–1928 рр. поступово збільшувався рівень життя селянства. Проте після відходу державної політики в аграрній сфері від ліберальних принципів, що позначилося вже в 1926 р., почало відбуватися абсолютне скорочення основних показників у сільськогосподарському виробництві. Цей факт свідчив про невдоволення селянства радянським тоталітарним режимом та непослідовністю політики влади по відношенню до них.

Поступове формування радянського тоталітарного режиму було своєрідною реакцією відторгнення патріархальною свідомістю соціальних маргіналів таких загальнолюдських цінностей, як приватна власність, ринкові відносини, конкуренція, особиста свобода. У галузі сільського господарства процес формування радянського тоталітаризму найбільше проявився в проведенні колективізації, яка значно підірвала сільське господарство країни. У результаті колективізації впало виробництво зернових культур і різко скоротилося поголів'я худоби. Так, чисельність великої рогатої худоби за 1928–1934 рр. зменшилась на 26,6 млн голів, а кількість коней і свиней – у два рази. Поголів'я худоби в СРСР було відновлене тільки в

1950-х роках. Унаслідок розкуркулення, голодомору, масової втечі селян до міст, село втратило мільйонів працелюбних, ошадливих, кваліфікованих, умілих господарів, які були кращими представниками селянської культури. Політика держави, спрямована на витіснення куркульства, відбилася також і на господарствах селян-середняків і привела згодом до остаточної ліквідації інституту приватної власності в сільському господарстві.

Для селянства колективізація означала новий тип їх господарської діяльності та життя, нав'язаний їм владою радянської тоталітарної держави. Саме в цьому, а не в тому, що колективізація проводилася швидкими темпами, треба шукати пояснення подальшої поступової деградації аграрного сектора СРСР. Економічний і соціальний стан селянина в колгоспі став набагато гіршим, ніж у сільській громаді, яка володіла й розпоряджалася землею, а колгосп же нею тільки користувався. У громаді селянин знав свою ділянку землі, у колгоспі ж він не знав і не мав свого земельного наділу. У тоталітарній державі вся земля, окрім присадибної ділянки, була державною. У громаді селянин був власником реманенту, техніки, робочої й продуктивної худоби, господарських будівель тощо, а в колгоспі все було усуспільнене. В громаді селянин був власником виробленої продукції, він міг нею розпоряджатися на власний розсуд за винятком установленої мирським сходом частки на громадські потреби, наприклад, на утримання престарілих, страховий запас на випадок неврожаю. У колгоспі ж селянин утратив право розпоряджатися виробленою продукцією, яка вже не була власністю селянина. Нею формально розпоряджався колгосп, але фактично все було розписано згори державними органами управління. Після проведення колективізації тоталітарна держава стала реальним господарем на селі.

О.О. Матвєєва, канд. філол. наук, мол. наук. співроб. (*Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАНУ, Київ*)

ТОТАЛІТАРНА МОДЕЛЬ БУТТЯ В РОМАНІ «НОВА ЗАПОВІДЬ» В. ВИННИЧЕНКА

У романі «Нова заповідь» (1932; друга редакція – 1948) В. Винниченко виявляє глибокі суперечності радянської моделі буття і «характеризує радянський режим значно критичніше» [1, с. 342]. Як і в щоденникових записах, письменник як вправний хірург анатомує «дефекти» радянської дійсності та пропонує можливі альтернативи.